

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VYazı

Məhəmməd Fərzanə 21 Azər hərəkatı inqilabının qələbə çalmasıdan sonra, daha çox Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratmağa başlayır. "Füzuliyə yeni bir baxış", və "Divani-lüğət-it-türk"-də olan atalar sözləri və məsəllər" adlı Azərbaycan türkcəsindəki ilk yazıları "Vətən yolunda" qəzetində dərc olunur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor məsələləri ilə bağlı ardıcıl tədqiqatlar aparan ədib "Azərbaycan milli dastanları" və "Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda" adlı silsilə məqalələr yazaraq "Vətən yolunda" qəzetinin 1945-ci il saylarında nəşr etdirir. Bu məqalələrində o, əsasən "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi", "Aşıq Qərib" dastanları haqqında məlumat verir, onların süjet xəttini, mövzu dairəsini, baş qəhrəmanlarının xarakterik xüsusiyyətlərini geniş təhlil edir. Milli hökumət dövründə ana dilində müxtəlif elm sahələrini əhatə edən dərsliklərin yazılıb çapa hazırlanmasında fəal iştirak edir. Bir il içərisində ana dilində 40-a yaxın elmi-publisistik məqalə çap etdirməklə yanaşı, folklor nümunələri və ədəbiyyat tariximizə dair materiallar toplayıb.

21 Azər hərəkatı məğlub olduqdan sonra Təbrizdə qalmaq üstünlük verən Fərzanə çox keçmədən 5 illik həbs cəzasına məhkum olunub. Həbsdən azad olduqdan sonra yenidən ədəbi, elmi, publisistik fəaliyyətini davam etdirməyə çalışıb Fərzanəni şah rejimi Təbrizdə, Marağada və Ərdəbilə qısamüddətli zindana atsa da, əməlinə cənabət tərkiyi tapa bilmədiklərinə azad etməli olub. 1953-cü ildə Təbrizdən Tehrana köçən Fərzanənin 1979-cu ildə baş tutan "İslam inqilabı"ndan sonra, H.Nitqi, Kərim Məşrutəçi (Sönməz), Mənzuri Xamneyi, Səməd Sərdarniya, Qulamhüseyn Beqdeli, Həsən Məcidzadə Savalan, Cavad Heyətə birlikdə "Varlıq" jurnalının işiq üzü görməsində böyük rolu olmuşdur.

Onun əsərləri: "Bayatılar", "Dədəmiz kitabı", "Təmsillər və məsəllər", "Azərbaycan el sözləri", "Azərbaycan el mahnıları", "Azərbaycan uşağ folkloru", "Molla Nəsrəddin lətifələri", "Azərbaycan aşıqları antologiyası", "Ana dilimiz və milli varlığımız haqqında xatirələr" və başqalarıdır.

Hacı Məhəmməd Naxçıvani (1880-1962) əslən Naxçıvandan olsa da, Təbrizdə doğulmuşdur. Təbrizin Talibiyə mədərəsəsində təhsil alan Naxçıvani dini və

dünyəvi elmlərə dərinəndən yiyələnmişdir. Təbriz Milli Kitabxanasını qurucularından (1956) biri sayılan Naxçıvani bir çox Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsrlərini çap etdirmişdir. O, "Ərməğan", "Mahtab" və "Yəğma" jurnallarında "Saib Təbrizi", "Əbu Əli Sinanın məzarı", "Sədrəddin Rəbi", "Məazi Təbrizi", Məhəmməd ibn Əlbəis və Azərbaycan dili" və başqa məqalələrini nəşr etdirmişdir.

Naxçıvanın başlıca əsərləri isə "Dünya müharibəsinin hərbi tarixi", "Qətran Təbrizinin divanına müqəddimə", "Dar ağacından asılmış Siqətülislam", "Nizamiyyənin tarixi", Mir-

Cəfər Pişəvəri tərəfindən Azərbaycan valisi və Azərbaycan Milli Hökumətinin daxili işlər naziri olan Cavid Milli Hökumətinin süqutundan sonra həbs olunub. Həbsdən azad olduqdan sonra siyasi fəaliyyətdən çəkildiyini bəyan edən Cavid Tehrandə həkim kimi fəaliyyət göstərmiş, eyni zamanda Azərbaycan Kültür Cəmiyyətini qurub. O, 1986-cı ildə Tehrandə vəfat edib.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Dostlar görüşü", "Undulmuş fədakarlar", "O günün həsrətiylə. Xatirələr", 4 "Azərbaycan və fars dilində təlimat", "Siyasi gündəlik", "İran məşrutə

baş müharibəsi", "Qarabağ tarixinin gedişində", "İstiqlal qəhrəmanı Siqətülislam" və b.

Sərdarniyanın "Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı" kitabında erməni quldur dəstələrinin rus və ingilis hərbi qüvvələrinin köməyinə arxalananaraq Türkiyə, Qacarlar xüsusilə də Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazilərdə çoxsaylı cənabət törətmələri, müsəlman kənd və şəhərlərini xarabazara çevirmələri, yüz minlərlə günahsız insanların qətləmini təşkil etmələri tutarlı sənədlər və mənbələr əsasında açıqlanıb göstərilir.

Onun "İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur" kitabı isə

Təbrizdə anadan olan Ələkbər Pakzad Həddad (1901-1966) da daha çox milli maarifçiliklə məşğul olmuş, Azərbaycan xalqının milli oyanışına çalışmışdır. Məsələn, o, "Ax, neyləyim" şeirində xalqın maariflənməsinin vacibliyi ilə bağlı yazırdı:

Xabi-qəflətdə yatan millət oyanmır yenə də,

Uca yerdən yığılıb, sanki duranmır yenə də.

Yatır şəbparətək gündüzü axşama kimi,

Gecələr ovci-səadətdə uçanmır yenə də.

Nə ümid ilə yaşar dəhrdə in-

Güney Azərbaycanda milli maarifçilik: türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq

zə Əli Ləlinin həyatı" və başqalarıdır.

Xalxal bölgəsinin Nirov kəndində kasıb bir ailədə anadan olan Salamullah Cavid (1900-1986) itibadi təhsilini mollaxanada almış, daha sonra ailəsi Bakı şəhərinə köçmüşdür. Bakıdakı "İttihad" məktəbində təhsilini davam etdirən Cavid 1914-cü ildə bu məktəbə müdir təyin olunan Məhəmmədəli Tərbiyət yardım etmişdir. O, burada oxumaqla yanaşı "Təməddün" məktəbində müəllim işləmişdir.

Daha sonra Qacarlara gedərək Tehran Tibb Universitetində tibbi təhsil almağa başlayan Cavid 1921-ci il Lahutinin başçılığı altında Azərbaycanda (Təbrizdə) baş verən hərəkatda iştirak etdiyi üçün yenidən Bakıya qayıtmaq məcburiyyətində qalıb. Bakı Tibb İnstitutunda təhsilini davam etdirən Cavid buranı qurtarıb həkimlik diplomunu aldıqdan sonra təkmilləşdirmə kursunu keçmək üçün Moskvaya gəldi.

1929-cu ilə kimi əsasən Bakıda yaşayan Cavid daha sonra Tehrana dönərək burada dövlət siğorta idarəsində həkim işləyib. Ancaq İKP-nin üzvü kimi kommunist fəaliyyəti göstərdiyinə görə bir neçə il həbsdə yatan Cavid Təbrizdəki demokratik hərəkat başlayan zaman onun fəallılarından biri olub.

1945-ci ildə qurulan Azərbaycan Milli Hökumətində Seyid

hərəkatı və dünya azadixahlarının rolu" və b.

Azərbaycan Türk ziyalılarından tarixçi alim Səməd Sərdarniya (1947-2008) Təbrizdə anadan olub Təbriz Universiteti və ehtir Universitetində tarix və hüquq ixtisaslarına yiyələnib. "İslam inqilabı"ndan sonra C.Heyət rəhbərlik etdiyi "Varlıq" jurnalının yaranmasında iştirak etməklə yanaşı, onun fəal yazarlarından olan Sərdarniya Güney Azərbaycanda tariximizə yeni baxış təqdim edən, onu təhriflərdən, qərəzlərdən təmizləyib elmi təməl üzərində qurmağa çalışan tarixçilər nəslinin görkəmli nümayəndəsi idi. Araşdırmalarında daim Azərbaycanı bütöv, vahid olaraq təqdim edən Sərdarniyan Bakıda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Universitetinin "Fəxri doktoru" adına layiq görüldü.

O, 2008-ci ilin aprelində Təbrizdə vəfat edib.

Onun başlıca əsərləri aşağıdakılardır: "Azərbaycan Məşrutə dönməndə", "Azərbaycanın məşhurları" (2 cild), "İrəvan müsəlmanların yaşadığı vilayət olmuşdur", "Təbriz – birincilər şəhəri", "Təbriz – İranda çap sənətinin beşiyi", "Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı", "Molla Nəsrəddin Təbrizdə", "Məşrutə dönməndə Azərbaycan qəzetləri", "Təbriz Tənbeği üsyanı illərində", "Əli Müsyo", "Azərbaycan teatrının tarixi", "Bağır xan Salari-Milli", "Qara-

tarixi faktları ortaya qoymaqla, erməni və onlara havadarlıq edən ölkələrin siyasətçilərinin, tarixçi alimlərinin yalan və uydurmalarını ifşa etmək məqsədi ilə qələmə alınıb. Müəllif kitaba yazdığı müqəddimədə qeyd edir ki, Qacarlar- Rusiya müharibələrindən, xüsusilə də Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Çuxursəd vilayətinə və onun mərkəzi İrəvana köçürülməsinə rusların birbaşa himayədarlıq etmələrinə və "məşəq-qətlər görmüş millətə" hər cür dəstək vermələrinə baxmayaraq, 1918-ci ilə qədər ermənilər Qafqazın heç bir məntəqəsində əhalinin əksəriyyətini təşkil etməyiblər.

Kitab İrəvanın ilkin yaşayış məskəni kimi formalaşması mərhələsindən başlayaraq burada yaşayan müsəlmanların (azərbaycanlıların) daşnakların əli ilə kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsinə qədərki böyük tarixi mərhələni əhatə edir. Kitabın ilk hissələrində müəllif tarixi sənədlər və fotolar əsasında rus işğalı ərəfində İrəvanın tarixi-coğrafi mənzərəsini, şəhərin türk-müsəlman memarlığı əsasında yaradılmış memarlıq quruluşunu, mədəniyyət abidələrinin, dini mərkəzlərin (yeddi məscidin), karvansarayların və digər ictimai müəssisə və təşkilatların şəklini oxucuya təqdim etməklə onun tarixi bir müsəlman-türk şəhəri olduğunu sübut etməyə nail olub.

san görəsən?

Rahi-ümidli tapanmır bular indi yeni də...

Hamı zənciri-əsərdən özün etdi xilas,

Bu yazıq millət o zənciri açanmır yenə də.

Bu təlimatı-cəhənnəmdə hələ qalmalıyıq,

Sahiri-əsr bu cadunu pozanmır yenə də.

Həddad başqa bir şeirində yazırdı ki, ancaq bu dünyada milləti, vətəni üçün bir şeylər etməyə, yəni onu cəhətdən, zülmkarların əlindən xilas etməyə çalışmışdır:

Vətən havasına gəldim bu darü dünyada,

Vətən bəla ilə gördüm olubdu mala-mal.

Vətən bələlidir, mən də bələli, millət də,

Bəla edir bizi, həm biz bəlanı istiqbal.

Qələm yazır bu sözü indi mən özüm demirəm,

Vətən bələli olar biəlaqə olsar ical.

Xəyanət eylədilər xəlqə, millətə, vətənə,

O kəslər ki, olub sahibü-məqamü cəlal.

Bizə olar bu zəlalət yolun nişan verdi,

Olar bu millətin əxlaqını edib paymal.

Həddada görə, məhz dövlətin başında dayananların riyakarılığı, ikiüzlülüüyü nəticəsində millət, vətən bələlara düşür olmuşdur. Onun fikrincə, bütün bu zülmələr yetməmiş kimi, üstəlik müasirləşmək, Qərb mədəniyyətinə yiyələnəcək adı altında da millət nadanlığa sürüklənmiş, əxlaqı, dəyərləri pozulmağa başlamışdır. Həddad yazırdı ki, eger insanlar arasında abır-həya gözləməmək, böyük-küçük gözləmədən nə gəldi danışmaq, sərbəst hərəketlər etmək, oğlanlar arasında qızlara məxsus bərbəzəyə, gözəl görünməyə meyil göstərmək və s. mədəniyyət hesab olunursa, o, bunu qəbul etməz və indi barbarlıq, vəhşilik adlanan qədim adət-ənənələrə üstünlük verir. O, yazırdı:

Budur təməddün əgər, zindabad vəhşiyət!

O vəhşilik bizə bir mayeyi-səadət idi.